

ОЦІНКА ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ (НА ПРИКЛАДАХ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ СУДОВИХ СПРАВ)

Феннич В.П.

*доцент, кандидат юридичних наук
доцент кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Феннич В.П. Оцінка електронних доказів у цивільному процесі (на прикладах окремих категорій судових справ)

У даній статті автор розкриває поняття, сутність та особливість оцінювання електронних доказів для встановлення обставин цивільної справи. Виділяються причини, які впливають на складність вироблення усталених підходів щодо оцінювання електронних доказів у цивільному процесі: відносна новизна використання електронних доказів судами; кардинальна зміна законодавчої бази, внаслідок чого електронні докази стали розглядатися як самостійний засіб доказування; багатоманіття форм вираження електронних доказів на практиці. Також звертається увага на те, що запропонований законом перелік електронних доказів та їх носіїв не є виключний, що також виступає додатковим фактором, який ускладнює вироблення одноманітної судової практики оцінювання електронних доказів у цивільному судочинстві.

Проводиться характеристика критеріїв оцінювання електронних доказів у цивільному процесі: критерій належності, критерій допустимості, критерій достатності, критерій достовірності, критерій взаємозв'язку доказів. Зазначається, що найбільше запитань виникають при оцінюванні допустимості та достовірності електронних доказів, хоча інколи критерій належності електронного доказу може бути предметом суперечок у цивільній справі. Так, перевірка належності електронних доказів повинна здійснюватися шляхом виявлення в їх змісті інформації про обставини справи, які треба встановити. Але така перевірка може ускладнитися, якщо доказова інформація зафіксована не чітко.

Наочно демонструється використання різноманітних критеріїв оцінювання електронних доказів прикладами із судової практики вітчизняних судів та міжнародних судових установ. Більше звертається увага та проводиться аналіз правових позицій Верховного Суду щодо оцінювання електронних доказів у цивільному процесі. Виділяється значення використання електронних доказів щодо підтвердження вчинення правових дій стосовно нематеріальних благ, особливо тих, які функціонують в електронному середовищі (зокрема, криптовалюта).

Ключові слова: електронні докази; оцінка; критерії; нематеріальні блага; криптовалюта.

Fennych V.P. Evaluation of electronic evidence in civil proceedings (on the examples of certain categories of court cases)

In this article, the author reveals the concept, essence and peculiarity of evaluating electronic evidence to establish the circumstances of a civil case. There are reasons that affect the difficulty of developing established approaches to the evaluation of electronic evidence in civil proceedings: the relative novelty of the use of electronic evidence by courts; a radical change in the legal framework, as a result of which electronic evidence began to be considered as an independent means of proof; multiplicity of forms of expression of electronic evidence in practice. Attention is also drawn to the fact that the list of electronic evidence and its carriers proposed by the law is not exclusive, which is also an additional factor that complicates the development of a uniform judicial practice of evaluating electronic evidence in civil proceedings.

The characterization of the criteria for evaluating electronic evidence in civil proceedings is carried out: the criterion of propriety, the criterion of admissibility, the criterion of sufficiency, the criterion of reliability, the criterion of the interconnection of evidence. It is noted that the most questions arise when assessing the

admissibility and reliability of electronic evidence, although sometimes the criterion of appropriateness of electronic evidence can be the subject of disputes in a civil case. Yes, verification of the appropriateness of electronic evidence should be carried out by identifying in their content information about the circumstances of the case that must be established. But such verification can be complicated if the evidentiary information is not clearly recorded.

The use of various criteria for evaluating electronic evidence is clearly demonstrated with examples from the judicial practice of domestic courts and international judicial institutions. More attention is paid to and analysis of the legal positions of the Supreme Court regarding the evaluation of electronic evidence in civil proceedings. The importance of using electronic evidence to confirm the commission of legal actions regarding intangible goods, especially those that function in the electronic environment (in particular, cryptocurrency) is highlighted.

Keywords: electronic evidence; rating; criteria; intangible benefits; cryptocurrency.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство немислиме без електронної інформації, її носіїв та можливості швидко й оперативно передавати означену інформацію на великі відстані різноманітним способом, у тому числі, й за допомогою каналів зв'язку мережі Інтернет.

ЦПК був єдиним із вітчизняних процесуальних кодексів, який тривалий час залишав поза увагою можливість фіксації доказової інформації в електронній формі та її отримання на електронних носіях. Подібне замовчування зумовлювало тривалі наукові дискусії з приводу долі електронних доказів та їх співвідношення з існуючими засобами доказування. Зокрема, одні науковці вважали, що електронні докази слід відносити до існуючих засобів доказування та розподіляти їх за письмовими та/або речовими доказами [1, с. 14; 2, с. 156]. Зокрема, електронні документи варто розглядати письмовими доказами, в той час, як аудіовізуальну інформацію треба віднести до речових доказів [3, с. 222]. Діючий ЦПК України в 2004 році саме дану позицію взяв до уваги. Доволі вузьке коло спеціалістів пропонували електронні докази розглядати як письмові. Причому, вони мали на увазі не тільки електронні документи [4, с. 42], але й звуко- та відеозаписи. Так, І. Н. Лук'янова вказувала, що аудіозаписи та відеозаписи є письмовими доказами, оскільки доказове значення будуть мати не фізичні властивості матеріальних носіїв, а зафіксовані на них за допомогою спеціальних знаків відчуття (звуки та зображення). Крім того, аудіовізуальна інформація зберігається на таких носіях, що й електронні документи: компакт-диску, перфострічці, дискеті тощо [5, с. 86]. Треті науковці вважали, що специфіка електронної інформації та особливість її носія змушує нас виділяти електронні докази як самостійний засіб доказування, який має право на існування поряд з іншими засобами доказування цивільного процесу [6; 7, с. 296]. В 2017 році ЦПК України змінив свою позицію та взяв на озброєння останній підхід, закріпивши його законодавчо. Так, тепер ч. 2 ст. 76 ЦПК серед засобів доказування окремо виділяє такі засоби доказування як електронні докази.

Подібне вирішення питання, враховуючи своєрідність електронних доказів, що впливає на їх подання, дослідження та оцінювання, вважаємо найбільш правильним та таким, що відповідає сучасним вимогам. На жаль, даний висновок законодавцем зроблений настільки поспіхом та не продумано, що ще багато років вітчизняна судова система буде мати проблеми, пов'язані із застосуванням норм цивільного процесуального законодавства у сфері електронних доказів. Особливо актуальним у даному разі є питання оцінювання електронних доказів, оскільки форм їх вираження багато, а формувати єдині критерії оцінювання для них всіх вкрай складно.

Стан опрацювання. Питання оцінювання електронних доказів у цивільному процесі було предметом вивчення багатьох науковців та практиків цивільного судочинства (Ю.В. Білоусов, В.І. Бобрик, О.Т. Боннер, М.О. Гетманцев, П.П. Зайцев, А.С. Зеленьяк, К.О. Зеров, А.Ю. Каламайко, В.В. Комаров, І.О. Крицька, Д.Д. Луспенник, Є.О. Нахова, Ю.Д. Притика, М.К. Треушніков, С.Я. Фурса тощо). Проте редагування ЦПК України в жовтні 2017 року кардинально міняє ситуацію, оскільки електронні докази тепер стали самостійним засобом доказування, де недостатньо використати критерії оцінювання письмових та речових доказів, складовими яких раніше були електронні докази. У цьому контексті немаловажне значення відіграє судова практика та сформовані на її підставі правові позиції Верховного Суду по оцінюванні електронних доказів у цивільному процесі.

Мета статті полягає у розкритті поняття та сутності критеріїв оцінювання електронних доказів у цивільному процесі та їх використання судами України в процесі встановлення обставин цивільної справи.

Виклад основного матеріалу. Електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, які мають значення для справи (ч. 1 ст. 100 ЦПК). Подібне визначення електронних доказів є занадто широким, але воно зумовлено вагомими причинами: технологічні зміни у сфері комп'ютерних технологій відбуваються дуже швидко. Мало того, з'являються багато нематеріальних благ виключно в електронній формі, дії з якими можуть бути предметом доказування в цивільних справах (зокрема, криптовалюта, де послуги щодо її надання вже є предметом розгляду міжнародних судових установ [8]). Тому більш предметне визначення електронних доказів було б обмежувачим фактором у розвитку даного поняття. Невипадково в багатьох європейських країнах у кодифікованих актах відсутнє визначення електронних доказів (Греція, Німеччина, Франція тощо).

До електронних доказів діючий ЦПК України відносить електронні документи (в тому числі, текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі, в мережі Інтернет). Отже, запропонований кодексом перелік електронних доказів та їх носіїв не є виключний.

Оцінка електронних доказів виступає одним із найбільш складних завдань сучасної практики цивільного судочинства. Справа в тому, що на даний момент сформувалися певні усталені підходи щодо оцінювання всіх засобів доказування, окрім електронних доказів. Тому проблематичним на практиці може виявитися перевірка навіть таких елементарних критеріїв, як оцінка належності електронних доказів. Так, в одній цивільній справі відповідач не зміг встановити належними доказами повернення боргу шляхом надання позивачу логіна та пароля до акаунта з криптовалютою [9]. Хоча найбільше запитань виникають при оцінюванні допустимості та достовірності електронних доказів.

Перевірка *належності електронних доказів* повинна здійснюватися шляхом виявлення в їх змісті інформації про обставини справи, які треба встановити. Але така перевірка може ускладнитися, якщо доказова інформація зафіксована не чітко (зокрема, неякісний запис не дасть можливості визначити суду, чи має він відношення до справи).

Найголовнішою проблемою у плані оцінювання електронних доказів до грудня 2017 року було питання їх *допустимості*. Не всі види електронних доказів визнавалися судом допустимими, оскільки вони як такі не були визнані законом. Невипадково ще в далекому 2003 році було закріплено в законі таке застереження: «допустимість електронного документа як доказу не може заперечуватися виключно на підставі того, що він має електронну форму» (ст. 8 закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»). Отже, електронна форма представлення інформації свого часу на практиці створювала перепони в тому, щоб визнати її доказом. Зумовлено це було тим, що законодавець пішов вибіркоким шляхом, надаючи доказову силу окремим видам електронних доказів. Так, спочатку він допустив електронні документи, вказавши на них як на різновид письмових доказів, а з прийняттям у 2004 році ЦПК були допущені звуко- та відеозаписи як різновиди речових доказів. І тільки з грудня 2017 року будь-які форми представлення електронної інформації визнаються в якості допустимого електронного доказу, звичайно, якщо при цьому не були порушені інші формальні правила (наприклад, строки їх подання до суду). Таким чином, включення відкритого переліку електронних доказів до числа засобів доказування вирішило найбільш важливу проблему, пов'язану з їх використання в цивільному судочинстві: проблему допустимості електронних доказів.

Існують загальні моменти визначення допустимості електронних доказів, а також спеціальні, які стосуються окремих видів електронних доказів. Так, усі електронні докази мають бути засвідчені електронним цифровим підписом, незалежно від того, подається в суд оригінал чи копія (крім паперової) (ч. 2 ст. 100 ЦПК). Правда, електронні докази можна посвідчувати не тільки електронним підписом, але й електронною печаткою. Умовою допустимості електронних підписів (печаток) є наявність діючого сертифікату на момент їх створення. Зокрема, кваліфікований електронний підпис чи кваліфікована електронна печатка вважається таким, що пройшли перевірку, якщо на момент створення кваліфікованого електронного підпису чи печатки був чинним кваліфікований сертифікат електронного підпису чи печатки підписувача чи створювача електронної печатки (ч. 2 ст. 18 Закону України «Про електронні довірчі послуги»). Відсутність електронного підпису робить недопустимими навіть елементарні клопотання, подані в електронній формі на офіційну електронну адресу суду, як під-

твердження вчинення певної процесуальної поведінки в цивільній справі, що наочно демонструється багатьма ухвалами Верховного Суду [10].

Законом може бути передбачено інший порядок засвідчення електронної копії електронного доказу (ч. 2 ст. 100 ЦПК України).

При поданні копії електронного доказу треба обов'язково вказувати, в кого є оригінал (ч. 4 ст. 100 ЦПК). Якщо оригінал електронного доказу не подано, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (паперової копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги (ч. 5 ст. 100 ЦПК). Так, в одній цивільній справі, де вирішувалося питання законності звільнення працівника дошкільного навчального закладу у зв'язку з вчиненням ним аморальної поведінки («розповсюдження у соціальних мережах (інтернет-спільнотах) ряду світлин, що засвідчують аморальну поведінку вихователя»), судом обґрунтовано не було взято до уваги надані відповідачем паперові копії електронного доказу – знімків вмісту екрана монітора, у зв'язку із неподанням їх оригіналів та поставлення позивачем під сумнів відповідність таких копій оригіналу [11].

Якщо оцінюється електронний письмовий документ, суд повинен в'яснити, чи не має місце заборони на подання документу в електронній формі. Так, не може бути електронний документ застосовано як оригінал свідцтва про право на спадщину; документ, який відповідно до законодавства може бути створений лише в одному оригінальному примірнику, крім випадків існування централізованого сховища оригіналів електронних документів; в інших випадках, передбачених законом (ст. 8 закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»).

Оцінюючи допустимість аудіо- та відеозаписів, суд повинен у першу чергу перевіряти чи не були порушені норми закону при створенні таких записів. Наприклад, законність аудіозапису або відеозапису фізичної особи попадає під перехресну дію багатьох норм матеріального та цивільного процесуального законодавства. Конституція України забороняє збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (ч. 2 ст. 32). Закон України «Про інформацію» визначає, що конфіденційною є не тільки інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень (ч. 2 ст. 21). Дозволяє застосувати засоби аудіо- та відеоспостереження за особою негласно закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» (ст. 8). Порядок та умови такого застосування детально розписані в чинному КПК України (ст. 258-275), який для проведення негласного аудіо- або відеоконтролю за особою передбачає дозвіл слідчого судді. Можливість проводити такі негласні дії іншим особам (наприклад, здійснювати прихований запис одним співрозмовником іншого) заборонено. Зокрема, це прямо впливає із змісту рішення Конституційного Суду України, який говорить про незаконність доказів, «...одержаних шляхом вчинення цілеспрямованих дій щодо їх збирання і фіксації із застосуванням заходів, передбачених законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», особою, не уповноваженою на здійснення такої діяльності» (п. 3.4) [12]. Дана позиція, але прямо-таки з протилежного боку (цивілістичного), підтримується ЦК України, де ст. 307 передбачає обов'язково наявність згоди фізичної особи на її фото-, кіно-, теле- чи відеозйомку. Дуже важливим є положення у цій статті, де згода фізичної особи припускається, якщо зйомка проводиться відкрито при здійсненні заходів публічного характеру. У будь-якому разі, при порушенні встановленого законом порядку формування аудіовізуальної інформації, носій такої інформації має бути визнаний недопустимим засобом доказування [13, с. 169-171].

Допустимість роздруківки Інтернет-сторінок (веб-сторінок), які є паперовим відображенням електронного документа, самі по собі не можуть бути доказом у справі. Такі роздруківки визнаються доказом у разі, якщо вони виготовлені, видані і засвідчені власником відповідного Інтернет-ресурсу або провайдером, тобто набувають статусу письмового доказу [14].

Спільним для оцінки *достовірності* всіх різновидів електронних доказів є автентифікація джерела інформації. Для цього треба перевірити достовірність роботи цифрового пристрою та систем. Під достовірністю роботи цифрового пристрою розуміють таку якість, яка характеризує істинність кінцевого результату роботи пристрою. Іншими словами, необхідно перевірити надійність апаратури. Якщо пристрій дійсно працює правильно, то сигнали помилок відсутні. У разі сумнівів у достовірності роботи цифрового пристрою суд може звернутися до інформаційно-комп'ютерної експертизи [15, с. 140-141].

Достовірність електронних документів підтверджується електронним підписом, який посвідчує авторство документа, водночас перевірка цілісності електронного документа може проводитися шля-

хом перевірки електронного цифрового підпису, який покаже відсутність спотворення змісту електронного документа.

Достовірність електронних повідомлень, не зафіксованих електронним цифровим підписом, перевіряється інакше. Так, електронний лист, будучи одного разу надісланим, може залишити свій слід в комп'ютері одержувача, сервері поштової служби, комп'ютері інтернет-провайдера, відправника листа. Тому, проблем із встановленням факту відправки такого листа, як правило, не виникає. Але, якщо вони виникнуть, в такому разі треба буде запросити спеціаліста або призначити судову експертизу. Зокрема, суди, за клопотанням сторін, можуть призначити експертизу, висновок якої може підтвердити надсилання електронного листа. Наприклад, можна провести дослідження комп'ютера, де експерт зможе підтвердити, що на ньому містяться певні записи певного змісту, зроблені певним числом, що зміни в них не вносилися тощо. Якщо поштовий сервіс чи хостинг здійснювались через українську контору, можна звернутися до них за підтвердженням фактів листування, та потім за допомогою інших доказів спробувати порівняти зміст листування з тими подіями, які відбувалися на виконання умов, які були досягнуті в листуванні. Знайшовши електронний лист, його вміст на достовірність також можна перевіряти за допомогою судового експерта. Якщо є можливість підтвердити достовірність електронного листування іншими доказами, що є у справі, їх також варто використати. Зокрема, у письмовому листуванні згадується про зміст електронних листів. Нерідко при електронному листуванні треба перевірити, хто саме писав листа, тобто, хто є автором. Встановлення автора-відправника можливо за допомогою адреси електронної пошти (у багатьох юридичних особах вона вказується на фірмових бланках, сторони договору можуть її обумовити в тексті договору тощо).

Оцінюючи на достовірність звуко- та відеозаписи, треба перевіряти технічні аспекти їх створення та відсутність цифрової обробки відео- чи звукосигналу. Очевидно, що висновок із цих питань має допомогти зробити судді спеціаліст чи експерт. Важливо в'яснити, чи дійсно створення запису проводилося на заявленому апаратному пристрої. Так, для багатьох апаратів звуко- та відеофіксації пишеться спеціальне програмне забезпечення. Наприклад, файлова система для GOAL-Light'2003 розроблялась групою спеціалістів протягом півтора року. Тому навіть її «груба» підробка займе не менше 3-х місяців. Існують системи відео-, звукозапису, які зберігають усередині запису відбитки часу, котрі нерозривно пов'язані з аудіо- та відеоінформацією. Деякі спеціально розроблені пристрої фіксації відео-, звукозаписів залишають у метаданих файлів «цифровий підпис» – відомості про пристрій фіксації інформації, його серійний номер або код доступу, відсутність якого в особи унеможливує перегляд/прослуховування таких записів [16, с. 245]. Наявність такої інформації, звичайно, збільшить ступінь достовірності звуко- та відеозаписів. До речі, звуко- та відеозаписи, які здійснюються в автоматичному режимі, мають більший ступінь достовірності, ніж подібні записи, які були створені людиною.

При оцінюванні електронних доказів необхідно також перевіряти критерій їх *достатності*: можливість електронного доказу чи їх групи підтвердити або спростувати ту чи іншу обставину, яка має значення для вирішення цивільної справи. Так, в одній цивільній справі, де був поданий позов про поділ подружнього майна судом було вказано, що фіксування відеозаписом наявності речей у квартирі відповідача до уваги прийняте не може бути, оскільки відеозапис виконано навесні 2011 року, тобто після розлучення сторін [17].

Ще одним із критеріїв оцінювання електронних доказів є критерій *взаємозв'язку доказів у їх сукупності*, згідно якого необхідно виявляти між доказами, в тому числі й електронними, такий взаємозв'язок, що буде указувати на суперечність, розбіжність або невідповідність між ними. Цей критерій повинен допомогти побудувати чітку та логічну систему судових доказів, які один одному відповідають, доповнюють та підтверджують інформацію, отриману з всіх засобів доказування, у тому числі й електронних. Так, в одній цивільній справі ставилося питання про повернення банківських грошей у сумі 273 тис. грн., які клієнт отримав безпідставно через те, що касир не здійснила обнуління показників рахувальної машинки під час підрахунку купюр. Факт помилки касира позивач підтверджував відеозаписами камер спостереження в касовому залі. Суди першої та апеляційної інстанції відмовили в задоволенні позову, але суд касаційної інстанції з ними не погодився, вказавши, що нижчестоящі суди не врахували в якості належних та допустимих інші докази позивача по справі: висновок експерта, який за відеозаписом визначив кількість та номінал переданих коштів касиру і повернутих останнім клієнту; показання двох свідків, які працюють касирами банку [18]. Фактично суди першої та апеляційної інстанції неналежно оцінили докази у цивільній справі як окремо, так і у сукупності, що і привело до помилкових передчасних висновків по суті спору.

Отже, оцінювання електронних доказів – це розумово-процесуальна діяльність суду та учасників справи, яка направлена на здійснення остаточного висновку щодо підтвердження або спростування фактів предмету доказування за допомогою електронних доказів. Зміст оцінювання електронного доказу формують індивідуальні (належність, допустимість та достовірність) та системні (достатність та взаємозв'язок доказів) критерії його оцінювання.

Висновки. Правильно проведене оцінювання електронних доказів покликано забезпечити винесення обґрунтованих рішень у цивільній справі, так як встановлення її обставин буде базуватися на належних, допустимих, достатніх, достовірних електронних доказах, взаємопов'язаними з іншими доказами, що є в справі. Особливо важливе значення оцінка електронних доказів відіграє для дій щодо нематеріальних об'єктів (благ), які функціонують виключно в електронному середовищі (наприклад, криптовалюта). Загалом, критерії оцінювання кожного електронного доказу є настільки своєрідними, що даний матеріал може виступати предметом окремого наукового дослідження.

Список використаних джерел

1. Пучинский В.К. Английский гражданский процесс: Основные понятия, принципы и институты. Москва: Б.и., 1974.
2. Советский гражданский процесс / Под ред. Н.А. Чечиной, Д.М. Чечота. Ленинград, 1984. 424 с.
3. Сенік С.В., Лемик Р.Я. Цивільне процесуальне право : навч. посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 424 с.
4. Зайцев П. Электронный документ как источник доказательств. *Законность*. 2002. №4. С. 40-44.
5. Лукьянова И. Н. Доказательства в арбитражном процессе: дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2003. 210 с.
6. Каламайко А.Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі: дис. ...канд. юрид. наук. Харків, 2016. 242 с.
7. Молчанов В. В. Основы теории доказательств в гражданском процессуальном праве: учеб. пособ. Москва: ИКД «Зерцало-М», 2012. 360 с.
8. Рішення Суду справедливості Європейського Союзу щодо оподаткування податком на додану вартість операцій із криптовалютами та коментар до нього. *Право України*. 2018. №1. С. 162-171.
9. Постанова Волинського апеляційного суду від 23 травня 2022 р. у цивільній справі №159/5106/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104468629> (дата звернення: 22.07.2022)
10. Ухвала Верховного Суду від 18 травня 2021 р. у цивільній справі №521/15887/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97219059> (дата звернення: 22.07.2022)
11. Постанова Верховного Суду від 31 березня 2019 р. у цивільній справі №568/879/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80751512> (дата звернення: 22.07.2022)
12. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-31/2011 від 20 жовтня 2011 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-11> (дата звернення: 22.07.2022)
13. Зеленьяк А.С. Використання речових доказів під час розгляду і вирішення цивільних справ: дис. ... канд. юрид. наук. Ужгород, 2015. 238 с.
14. Постанова Верховного Суду від 7 липня 2021 р. у цивільній справі №587/2051/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98298873> (дата звернення: 22.07.2022)
15. Каламайко А.Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі: дис. ...канд. юрид. наук. Харків, 2016. 242 с.
16. Брендель О.І. Засоби прихованого відео спостереження та особливості їх використання в процесі розслідування злочинів та експертного дослідження. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2016. Випуск 16. С. 239-248.
17. Ухвала Апеляційного суду Херсонської області від 14 липня 2011 р. у цивільній справі №22ц-3211. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17796638> (дата звернення: 22.07.2022)
18. Постанова Верховного Суду від 24 березня 2021 р. у цивільній справі №628/1203/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95982795> (дата звернення: 22.07.2022)